

Lócsere és költői szárnyalás
(Kassák „hitváltása” és egy motívum „ars poeticája”)

Bernáth Árpádnak és Csúri Károlynak

„Hát bizony valljuk be, hogy ez a Kassák meglehetősen újszerű jelenség a magyar költészetben, de az ő még a mai világirodalomban is, pedig Európa-szerte nagyon messze lendült már a múlt század végi naturalizmustól és impresszionizmustól. Egy új művészeti hitvallás diadalmas szárny-csapása suhog a levegőben: az expresszionizmusé.”¹

A mottóként idézett lelkes sorokat Juhász Gyula Kassák Lajos *Világanyám* című kötetéről írta 1922 tavaszán, akkor, amikor *A ló meghal a madarak kirepülnek* című műve született, amely a modern magyar irodalom azon alkotásai közé tartozik, amelynek – bár politikai okokból hosszú időn keresztül kerülni látszott a magyar irodalomtörténet-írás – abban a szerencsében volt része, hogy 1968-ban egy symposion idejére és azt követően számos értelmezése született. A megközelítések azért is érdekesekek, mert szerzőik többnyire elméleti-elmélettörténeti megfontolásokhoz, új értelmezési stratégiákhoz is jutottak a vers elemzése révén. Különösen ott lehet érdekes figyelni ezekre az elemzésekre, ahol a szerzők – mint például Bernáth Árpád és Csúri Károly – vissza is térnek később is a maguk megközelítéséhez. Bernáth Árpád például egyrészt csokorba gyűjtötte (a szerzők megnevezése nélkül) az 1968 előtti idevonatkozó megnyilatkozásokat, másrészt – visszamutatva saját értelmezésükhöz – megkísérelte „felülírni” azt. Az utóbbi esetben Gottlob Frege jelentéseméletének irodalomelméleti vonatkozásaiból indult ki, dolgozatának mottóját Kassák verséből állította össze a következőképpen: „Az idő nyerített akkor azaz papagájosan kinyitotta a / szárnyait [...] én költő vagyok [...] én KASSÁK LAJOS vagyok”, majd pedig „a jel jelentése a jelölete” tételt bizonyítandó a „pegazus”-t választja ki mint tapasztalati világunkban nem található, és megállapítja: „Bár nem tudunk megfigyelni egyetlen pegazust sem, ismerjük nyelvi leírásukat, amely nominális definíciójukként szolgál. Hogy mennyire pontos ismeretünk van a pegazusokról, csak attól függ, hogy meghatározásuk mennyire pontos (egyértelmű, világos és konzisztens) a forrásnak tekintett szövegben. Azt is mondhatjuk, hogy az ilyen kifejezéseknek nincs ugyan jelöletük, de van értelmük.”² A mottóra emlékeztetve, annak értelmezését a következőképpen adja meg: „Ha például valami idő és van

szárnya és tud nyeríteni, ami azt is előfeltételezi, hogy bizonyos mértékig ló is, akkor föltehetjük, hogy a szárnya az a szárny, ami a pegazus szárnya is, és oly módon és fokig ló, ahogy a pegazus ló, vagyis az idő (következtethetünk joggal, a pegazust meghatározó szövegek ismeretében) valami olyan képességekkel is bír, mint a pegazus. Hogy a föltevésből állítás legyen, ahhoz (töb-bek között) még azt is szükséges megmutatni, hogy *A ló meghal a madarak ki-repülnek* című írásban az idő kapcsolatban van valami olyannal, ami költő tulajdonságú is, és az eljut vagy el szeretne jutni egy olyan helyre, amely a költészet s így az »igazi« költők helye, akárcsak a mitológiai Parnasszus.³ Annak bizonyításához, hogy egy ilyen föltételezés – irodalmi (fikcionális) szövegek magyarázata esetén – értelmes, nem kell feltétlenül mások értelmezését is lehetségesnek vélni, mint például Baránszky Jób Lászlóét, amely – a maga kontextusában szintén eredeti és izgalmas olvasatot kínál, amikor – azt mondja: „Az idő pedig, miután nyerített a kezdő képben, »papagájosan ki-nyitotta a szárnyait mondom széttárt vörös kapu« – mindez egy égő faló: Trója pusztulása és a faló.”⁴

Magam épp azt szeretném láttatni, hogy mind az idő, mind pedig a ló, illetve a szárny képzete-motívuma pegazus-funkciót tölt be⁵ a Kassák-műben, mégpedig a költővé válás értelmében.⁶ Ilyen módon ugyanis hagyomány-történeusről is beszélhetünk, mert értelmezésem szerint nemcsak Berzsenyire mutathat vissza Kassák,⁷ hanem Csokonaira is, az elemzés címében szereplő *Lócsere* ugyanis nem egyszerűen csak arra utal, hogy Kassák mintegy „lovat cserél” (értve ezen azt, hogy költői hitet vált), hanem ez a szó egyúttal egy korai Csokonai-vers címe.

Pegazust csak az újkorban kezdték az ihletett költészet megtestesítőjének tekinteni, annak a görög mítosznak a nyomán, amely szerint a csodálatos pa-ripa egyetlen rúgással fakasztotta a Híppukrené forrást a Helikonon, a Mú-zsák hegyén. De, tegyük hozzá: szárnyas csodaló az antikvitás sok meséjében szerepel. A Pegazus állítólag a Perszeusz által lefejezett Gorgó törzséből szü-letett. Bellerophontész szelídítette meg egy gyeplő segítségével, amelyet Athéné istennőtől kapott, és a hátán ülve győzte le a Khimairát. Kultúr-történészek feltételezik, hogy a Pégaszosz azonos a Poszeidón kíséretébe tar-tozó szárnyas vízi lényvel vagy a mennyei villámlóval. A szimbolikában a paripa ereje és élénksége a nehézkedési erőttől való függetlenségével társul, s ezáltal válik a földi akadályokat legyőző költő jelképévé. Alakja tehát a ló pozitív vonásait illusztrálja, amely – másrésztől – félelmetes képzeteket is kelthet.⁸ A görögségre utaló mitikus hagyomány Pégaszosz származását Poszeidón és Medusza nászából eredezteti, Perszeusznak Gorgóra mért csa-pása után szökkent ki (testvérével: Khrüszaórral együtt) a holt gorgótestből: anyja nyakából. Hésziodosz és Ovidius szerint az égbe szárnyalva Zeusznak szállította a villámokat és a mennydörgést (innen származik a másik lehetsé-ges értelmezés). Származása és magasba emelkedése az ösztönvilágnak a

tudásba való átváltását fejezi ki, s mitológiai funkciója, a villám (isteni szikra, fény) hordozása szintén ezt a szimbolikus jelentést erősíti. Éosz (Auróra) lovaként a hajnal kezdetét, a Nap égbe emelkedését jelzi.

Hésziodosznál és Pindarosznál (*Olümpiai ódák*, XIII. 63.) olvasható, hogy Bellerophontész az ő segítségével győzte le a Khimairát és az amazonokat, ugyanis amikor Bellerophontész azt a feladatot kapta, hogy ölje meg Khimairát, elment a Peirené forráshoz, mert tudta, hogy Pégaszosz ott szokott inni, s nélküle nem megy semmire. Áldozott Poszeidónnak, az Athénétől kapott arany kötőféket a ló nyakába vetette, és sikerült rápattannia. Ettől kezdve Pégaszosz híven szolgálta gazdáját. Amikor Bellerophontész bosszút akart állni Anteían (Szthenoboián) a rágalmakért, az asszony felpattant a szárnyas paripára, s menekülni próbált, de a ló levetette.⁹ Tegyük hozzá, földre vetette Pégaszosz a gazdáját is, amikor az föl akart hágni vele az égbe.¹⁰ Nevének jelentése („forrásparipa”) onnan származik, hogy a Múzsák kedvelt tartózkodási helyének, a Helikon hegynek az égbe emelkedését patacsapása akadályozta meg, s ebből eredeztették a Hippukrené forrás keletkezését. (Fulgentius, a VI. századi mitográfus volt az, aki szárnyalása miatt értelmezte a hírnév szimbólumaként.) Az európai kultúrában az ihlet, a költészet, az eszmeiség megtestesítője. Dante például a költészet szárnyalásának jelképeként említi a Pegazuson lovagló Múzsát: „Ő szárnyas lovon szálló lány! Ki szárnyat adsz a lángésznek s halhatatlan éltet” (*Isteni Színjáték. Parádicsom*, XVIII. 82–83.).¹¹ Schillernél – többek között – épp az az érdekes (s erre utal Bernáth Árpád is¹²), hogy több szárnyas ló is van a mitológia világában, s közülük emeli ki a néki szükségeset a *Pegasus im Joche* (A Pegazus igában) című versében: „Die Rasse, sagen sie, sei rar” („fajtája, mondják, ritka bár”).

A magyar költészettörténet érdekes idevonatkozó példáját találjuk meg a már említett Csokonai-versben, amely 1800-ban íródott, akkor, amikor szerzője újra nekivágott az országnak, majd hazatért. „Ő volt – Petőfivel együtt – az a magyar költő, aki a legtöbb mérföldet járta be az apostolok lován. Kegyetlen dolog, de »gyalogolni jó«, sőt üdvös annak, akinek magával a nemzettel kell ismerkednie, sorsát szíven hordania. [...] A borzasztóan hosszú menetelés állomásait a *Visszajövetel az Alföldről* című verséből ismerjük [...] Petőfi sokat emlegetett naplószerű személyességének, lírai realizmusának már-már készen álló, közvetlen előzménye ez.”¹³ Hasonlóan épül föl a *Lócsere* is: jelzi, hogy szerzője, más költőkhöz hasonlóan, az „apostolok lován” jár:

Igazán hogy nincs Helikon-hegye ezen határnak,
Mert itt a szegény poéták a magok lován járnak.
Te jőjj hát elő, szárnyas ló, te vigyél haza engem,
Hogy majd ha szárnyas hátadon a levegőt kerengem
És meglátom a kún bírót szárnyatlan lovon menni,
Előtte a kalapom se méltóztassam levenni.

Ugyanaz a mindennapira utalás érzékelhető e textusban is: a Debrecenbe készülő poéta legalább Nádudvarig vagy a Veres-tornyig vitetné magát, hogy azután lemondóan megállapíttassék, hogy hiábavaló a posztuláció:

Jövel! Még egyszer szólítlak. – De nem felelsz szavamra,
 Jaj, a poétaság mellett rászorulok lábamra.
 Vagy én poéta nem vagyok, vagy azok hazudtanak,
 Kik poéta-fővel néked szárnyat s lételt adtanak.

A Debrecenbe készülő költő magatartását meghatározza egy költői pályaszakasz lezárásának és egy újrakezdesnek az igénye, a megtörttség élményének megfogalmazása.¹⁴ Magáról erről az 1798-tól 1801-ig tartó pályaszakaszról Debreczeni Attila így ír: „a pálya immár másodszeri, s immár végzetes megtörése olyan sebet ejt a költőn, amely hosszú időre orientációvesztést okoz, s apátiába süllyeszti – a veszteségélmény az, ami annyira kitölti gondolkodását, hogy egyelőre képtelen erőit koncentrálni, s ezáltal új irányt keresni: csak a megtörttség és a menekülés fogalmazódik nagy verssé (*A Magánosság*hoz, *A Tihanyi Ekhó*hoz). [...] Költőként megpróbálkozik még az alkalmi poéta szerepével, s a polgári (tanári) állás lehetősége is megérinti, de világossá válik számára, hogy irodalmi törekvései és egzisztencia teremtésére irányuló kísérletei véglegesen külön kell hogy váljanak. Mikor a Debrecenbe való hazatérés mellett dönt, már világosan látja ezt, s addigra megérett benne a veszteségélmény feldolgozásának és egyben távolításának, lezárásának is az igénye.”¹⁵ Debrecenbe történő hazaindulása, a döntő váltás szükségességének igénye mögött „egyre világosabban feltűnnek gondolkodásában egy új poétai szerep kontúrjai, ami az előző vándorévek szétesettségéhez képest mindenképpen minőségi változást jelent”.¹⁶ Az új poétaszerep kialakításában is szerepet játszhatott a lemondás a korábbi szerepről, az egzisztenciális gondok során egy konkrét élethelyzet meggondolása, amikor is az ötlet: dicsérni a költőség lovát: „Derék ló ez, amit adok. Homerus is ezen járt, / Hogy vénecske, az egy szárnyas lóba nem tesz semmi kárt”, hogy érte való cserébe ne kelljen legalább gyalog járnia a poétának:

Egy jó lóért elcserélem, vagy ha nem jó is nagyon,
 Semmi! csak azt adják kentek, ami kenteknek vagyon.
 Nem bánom én, legyen sánta, félszemű avagy görbe,
 Csak a lábát tudja bírni s ne ejtsen a gődörbe.

Szinte nem is érzékeljük a költői magatartás vállalt tragikumát, annyira erős mind a palinódia-, mind a szatírajellege. Humora is igazolja Csokonai „modernségét”. Költészet-jelkép a ló motívuma Petőfi Sándor *Az én Pegazusom* című 1847 augusztusában írt versében is: „Nem angol ló az én pegazusom [...] Magyar csikó az én Pegazusom.” A harmadik versszak utal Pegaszosz

nevének jelentésére is. A zárószakasz pedig egyértelműen utal Csokonaira is: „Vágtass, lovam, vágtass, édes lovam, / Ha követ vagy árkot lelsz, ugord át, / S lábad alá ha ellenség botlik, / Rúgd agyon az ilyen-olyan adtát!” Érdekes persze figyelni arra is, hogy itt lóról van szó (a pszichoanalízisben a tudattalan, a nem-emberi pszichikum, a vágy, az idő kifejezője¹⁷), a magyar kultúrtörténetben pedig külön szerepe van, amelyet másként ugyan, de releváns módon felhasznál Ady Endre is.¹⁸ Ami e verseket – az említett képzet ars poetica-megfogalmazására alkalmas adó megjelenítése mellett is – összekapcsolja, az nem más, mint az önéletrajziség, ami releváns a Kassák-mű esetében is. Ezt az önéletrajziséget hangsúlyozza Rónay György kismonográfiája,¹⁹ Bori Imre avantgarde-monográfiájának idevonatkozó kötete,²⁰ de leginkább Ferenczi László, aki azt írja: „A ló meghal a madarak kirepülnek verses elbeszélés, eposz, egy utazás története, önéletrajz.”²¹ De, tegyük hozzá, egyúttal egy új ars poetica vállalása-megfogalmazása is, éppen ezért lássuk, hogyan nyilvánulnak meg az ars poétikus Pegazus-funkciók a Kassák-műben!

Már maga a cím is utal arra, hogy történeti módon valami térben és időben elhagyatik. A már idézett nyitósort egyértelművé teszi a ló és a madár motívumának együttkezelését, azaz a szárnyas ló képzetének sajátos megformálását, mégpedig úgy, hogy az idő dimenzióját jelöli: „Az idő nyertett akkor azaz papagájosan kinyitotta a szárnyait mondom szétárt vörös kapu”, a ló jelképességét kapják a térbeli és időbeli távoldást (a csavargás folyamatának megkezdődését) érzékeltető következő sorok is: „a város rohant mellettünk / ide-oda forgott és néha fölágaskodott.” Egymást váltva és kiegészítve, folyamatosan egészse, teljessé téve jelennek meg a ló- és a madár-attribútumok: „leveszem rólad a szárnyaimat ó szent Kristóf te sohase leszel az apád fia”, majd néhány sorral lejjebb maguk a madarak viselkednek egyidejűleg lovak módjára a metaforában: „galambok bukfeneczek a háztetők felett / jobban mondva galoppoztak a napkocsin.” Hogy a lóképzet történeti és ars poetica-váltást – Csokonaira utaló lócserét – is jelent, arra a következő részlet látszik bizonyítékot mutatni: „az ember elhányja csikófogait és néz a semmibe ahol az élet beleharap a saját farkába / a semmibe.” E sorok egyúttal azt is jelzik, hogy a ló motívuma – első pillanatra bármily furcsának tűnhet is – nem jelképez mást, mint magát Kassák Lajost, a versbeli költőt. Mindez egybehangozhat azzal, hogy e Kassák-mű az avantgarde költemény poétikájának jogosságát hivatott bizonyítani.²² Deréky Pál tette föl a kérdést – megállapítva a műnek a *Máglyák énekelnek* címűhöz hasonló „átmeneti” jellegét –, miért lenne szüksége Kassáknak még egy „bevezetésre” az avantgarde költészetbe, amikor ezt a feladatot már megoldotta, csaknem két tucat számított költeménye jelent már meg. Úgy gondolja, hogy a *Máglyák énekelnek* „az ellentmondás és a meg nem békülés műképző elvvé válásának lehetőségét tudatosította”, Kassák 1922 körül újfent „hitet váltott”, és az elvont avant-

garde költemény mellett kötelezte el magát. A mű „hőse» kétségkívül maga Kassák, s az ő kezébe futnak össze a költemény integráló elvei”.²³ Ferenczi László is hasonlóan fogalmaz, azzal a különbséggel, hogy ő az életmű belső szervesülését és Kassák önmagát-vállalását tartja fontosnak: „*A Máglyák énekelnek* és a *Világanyám* című köteteket követte *A ló meghal a madarak kirepülnek*. A bukás megéneklése és (vagy) elhörgése után az önéletrajz. A költővé válás folyamatának elbeszélése. A bejárt út egyértelmű vállalása. Stephan Dedalus mondja művészi eltökéltségét fejtegetve, hogy az életre szóló tévedés kockázatát is vállalná. Az önéletrajz Kassák Lajosnak még csak eszébe se jut, hogy valaha is tévedhetett.”²⁴

Szemponunktókból mi sem mutatja ezt jobban, mint annak tudatosítása, hogy maga a ló motívuma sem előzmény nélküli a Kassák-életműben. *A Tett* első számában jelent meg – közvetlenül Szabó Dezső beköszöntője után – *Az örömhöz* című, nagy botrányt kavart verse, amelynek éppen a következő sora volt a botrány oka és kirobbantója: „s bolond csikó, tág cimpákkal nyeríték az időbe.”²⁵ A metaforikus visszautalás – úgy tűnik tehát – nem véletlenszerű. A „papagallum / ó fumigó / papagallum” kifejezések egymásutánja jut-tatja eszébe hirtelen: „a partokon húszas csoportokban vörösér madarak kukorékoltak / a fákon akasztottak hintáztak s szintén kukorékoltak”, ebben a világban a tutajok is „nadrággombbal és madártojásokkal voltak kimintázva”, majd pedig „láttuk a sárga üvegbaglyokat, amint áthajolnak a fiatal anyák fölött / ó isten báránya ki elveszed a világ bűneit”.²⁶ Ezt követően ismét a lómotívum lesz relevánsabbá, a közvetlen múlt köszön még vissza egy pillanatra: „egy kese csikó még betolta fejét az ablakon / és nyerített.” Ez a metafora már egyértelműen összekapcsolja a poéma elejéről az időt, amely „nyerített akkor” és a költőt. A két kommunikáció (az idő nyerítése és a költői megszólalás módja) átjárhatóvá, természetessé válik. A csavargásokat idézve („2 hétig egyedül vándoroltam”) hirtelen – egyébként csak ezen az egy helyen – látszólag csorbul a jelkép, amikor azt olvassuk: „szomorú voltam mint valami öreg számár”, de e képpel, a Gödrös elvesztése miatti panasszal – a megüledett emlékeket fejből kimosva – már mint költőt állítja magát szembe, mégpedig a lóképzethez kötve, a ló jelképiségét, az új költőiség megszületésének szükségszerűségét sugallva és vállalva mégis: „mert akkor már költő voltam megoperálhatatlanul / rendesen leveleztem a szeretőmmel / s tudtam csak föl kellene hasítani a szügyemet és tiszta / arany csurogna ki a szívemből.” A belga parasztok értetlenségét pedig a következőkkel súlyozza: „hiába állok előttük / egyik sem látja meg homlokomon a csillagot.” Érdemes talán elidőznünk egy pillanatra e képnél: a sovíniszta belga parasztok nem lát(hat)ják, nem érez(het)ik meg Kassák politikai meggyőződését, elkötelezettségét,²⁷ internacionalizmusát, ugyanakkor csillagnak a lovak homlokán látható fehér vagy világos foltot szokták nevezni, tehát ez a csillag az, ami összekapcsol(hat)ja a költőt és a lovat, ez már egy

bonyolultabb viszonyt mutat. A megjelöltség, a kiválasztottság azonban nemcsak az új eszmékkel, hanem az új poétikával, az új költőiséggel is összekapcsolható, így lesz a pegazus-funkció az új idők és az új költőiség hordozója, hiszen – mint Deréky is megjegyzi – „az önvizsgálat jellege határozza meg az én szituáltóságát a műben”.²⁸ Az „új költőiség” funkciója – újabb és újabb politikai elkötelezettségektől függetlenül – feltehetően hosszú ideig tárgya lesz még irodalomértelmezésünknek, hiszen mind a megírás időszaka, mind az értelmezéstörténet hordoz magában olyan jellegű kérdéseket, amelyek mind a mai napig nem tekinthetők lezártaknak.²⁹ Ez annál inkább is érthető, hiszen maga Kassák is többszörösen megéli választott motívumának sorsát. Ezt azzal is alátámaszthatjuk, hogy a ló motívuma hosszan kíséri az életművet. Ott van mindjárt a következő esztendőben, 1923-ban az *Összetört idő vallomása* című versében,³⁰ amely mintha csak folytatása lenne a költeménynek, hiszen ismét az új idők másságára figyelmeztet, amikor ezt olvashatjuk: „de a modern lovaknak vasból vannak a fogaik.” Ez a kép sem új, használta már a költő az 1918-as *Séta a perifériákon* című versében is, de ott „vasfogai” a gépeknek voltak.³¹ A ló képzete ettől kezdve motívumként húzódik végig a Kassák-ouvre egészén, de míg a tízes–húszas évek fordulóján az új költőiség hordozója, addig a későbbiekben keserű változásokon megy át. A *Szombat este* című kötetben (1942) kapott helyet az *Őszi kép*, amelyben egy paraszt ütlegeli a lovát, s az emberek meg sem hallják, hogy „a roskadó állat még egyszer felnyerít / Istenek igazságát kéri a földre”. Egyetlen – bár releváns – motívum sorsa is láttatja mind a világ, mind pedig a költő belső változásait: Kassák fokozatos elszigetelődését, magányosságát. Az 1958-ban szignált *Költemények – Rajzok* kötetből való a beszédes című *Egy ló hullája*, amelyben már a magába forduló, sérelmeit-sebeit feltáró Kassák hangja szólal meg a lónekrológban: „se jó párja, se csikója nem volt.” Egy egészen kései, akár számadásnak tekinthető, összegző versben is találkozunk még a motívummal, 1964-ben, *A ló* címmel, amely mintha csak önértelmezését adná az egykori 1922-es költői éneknek: „Egy szép pajkos lóról beszélek / s ha róla beszélek akkor a tökéletes életet dicsérem / a mozgás variációit / formák harmóniáját / a gátlások nélküli fiatalságot.” Mindezek után, talán még inkább érthető, hogy *A ló meghal a madarak kirepülnek* című költemény vége felé, az orosz gyűlést megemlítve ismét a madárképzet válik erőteljesebbé, mintegy a költői szárnyalás ígéretéeként (is): „egy szőke tovaris beszélt még egészen gyerek / lángok virágoztak ki a szájából s a kezei röpködtek mint vörös galambok.” Metonimikusan ugyan, de nem sokkal később is visszatér a képzet: „9-féle tojást találtam a madárfészekben”, majd pedig egészen szó szerinti, a néven nevezés fordulatóban jelenik meg, amikor a „villanyos madarak” képzetével él, hogy mindezeket – mintegy a repülni tudó, következésképpen mindent fentről látó és átlátó szemléletével súlyosbítva mondhatta ki: „én láttam Páris-t és nem láttam semmit.” A zárórészről derül

ki azután egyértelműen, hogy a költői látásmód kísérleteit követhettük eddig nyomon és a bevallott „vereséget”: azt, hogy hiábavaló minden szándék, sem a megidézett idő, sem a tér nem volt alkalmas arra, hogy bennük olyan világra leljen a költő, amelyben vágyott költői elképzelései talajt remélhettek.³² Pedig – mint a zárórész is mutatja – minden, a kor avantgarde elképzelései szerinti kísérletnek eleget próbál(t) tenni a mű szerzője, tudván, hogy posztulációként is megfogalmazhatja, amit számozott költeményeinek egyikében tesz: „ROMboljatok / HOGY / ÉPITHESSÉTEK / ÉS / ÉPITSETEK / HOGY GYÓZHESSÉTEK.” Tulajdonképpen valami egészen hasonlót fogalmaz meg a költő *A ló meghal a madarak kirepülnek* zárásában is:

bizonyos hogy a költő vagy épít magának valamit amiben kedve telik
 vagy bátran elmehet szivarvégszedőnek
 vagy
 vagy
 madarak lenyelték a hangot
 a fák azonban tovább énekelnek
 ez már az öregség jele
 de nem jelent semmit
 én KASSÁK LAJOS vagyok
 s fejünk fölött elröpül a nikkell számovár³³

A zárásban és a mű több részében következetesen érvényesülő életrajziségra, a közlés erejére-szándékára és fontosságára hívja fel a figyelmet Ferenczi, amikor azt írja, hogy a versben „tárgyilagos, szűkszavú, egyértelmű (szövegösszefüggésükből kiszakítva is értelmes) híradások váltogatják egymást metaforikus kifejezésekkel, olykor önállósodott szavakkal, sőt hangsorokkal. A történet mindazonáltal szigorú keretbe foglalt: utazás Budapestről Párizsba és vissza Budapestre, elszakadás az apától és visszatérés az anyához és a szeretőhöz. Az utazás epizódjai versben és prózában lényegileg azonosak. Csak míg a versben Kassák egy-egy metaforába sűríti az egyes epizódokat, és ezek látszólag szervesen követik egymást, addig a *Csavarítások*-ban részletezően-naturalisan beszéli el őket. Az egyetlen lényeges különbség, hogy míg az apával való szakítás a versben sűrítetten és drámaian érvényesül, addig az *Egy ember életében* szinte hangsúly nélkül jelenik meg.”³⁴ Ezt az életrajziségot követi a klasszikus modernség is, véletlenszerűen találhatunk példát, akár a hangot váltó Illyés Gyulánál is, a *Rend a romokban* költőjénél, akinek még közbeszédszerűbb verseiben is felismerhető a ló- és madárképzetre bontott verbalizált pegazusában a kassáki képlet: „Oh, éltetöm, pegazusom, / Aki még röpíthetél volna / Magas és hősi régiókba, / Melyekről már csak álmodom: / Szabadság – kilőtték alólam? // Emlékem anyyi, mint e rőt / Ligetben a madár. Csipegnek. / Ó, szálljatok, fürödjetek meg / Délen, a tengerek fölött / Új dalt tanuljatok fülemnek!” (*Avar*)

Hogy *A ló meghal a madarak kirepülnek* című modern eposzi kellékekkel felruházott alkotás poétikateremtő életrajzisége és megújulás-önmegújítás szándéka milyen fontos hozadéka volt a modern magyar költészetnek, az avantgarde poétikának, annak megfogalmazásához segítségül hívhatunk egy újabb költőt. Ugyanis, hogy milyen módon jelenik meg – immár hagyományként – az a poétika, amelyet Kassák 1922-ben megteremtett, arra kitűnő példát jelent az a Zalán Tibor, aki saját hosszúverse létrehozásával tulajdonképpen – akaratlanul – értelmezte és követte is a kassáki megoldásokat. A mű 1977-ben íródott³⁵ (biográfiai szempontból is Kassákra utaló módon: Zalán is utazását – sajátos, ugyanakkor kassáki önéletrajziséget mutató – „csavargásait”, mégpedig moszkvai élményeit formálja lírává), címe egyértelműen alludál a Kassák-műre, némi iróniával, öniróniával és pátosszal: *Ének a napon felejtett Hintalóért*. A címbéli Hintaló egyszerre költészeti jelkép és a gyermekkor idézése is, a motívumok is párhuzamosulni látszanak: ahogy Kassák is felidézi Kasit és visszatekint a múltba, szembesül apja alakjával („láttam az apám kajla szalmakalapját amint úszkál a hóüveg fölött a patikából”), ugyanúgy Zalán is megéneklí az első kötetben még gyakran szereplő apa motívumát („Apám a kubikos / a kupolában kifeszített sárga selyemzsinóron / tolja izzadó taligáját”). Tudatos a Kassák-idézés, még akkor is, ha látszólag éppen tagadásról van szó: „hetvenöt éve született Kassák Lajos / akihez semmi közöm tisztán empirikus megközelítések / lehetségesek”, hogy nem sokkal később egy gesztus kifordításában is újra megcsillanhasson mind a látszattagadás, mind pedig a nonverbális vállalás (tudható, hogy a fiatal Zalán, költői estjein – Kassákot követve – fekete inget vett föl), itt a versben erre utal, amikor azt mondja: „eladtam egy fekete ingemet / maradt kettő / a bőrömre varrott gombok csilingelnek délben”, majd – megint a Kassák-poéma szerkezetét (is) követve megjegyzi: „nevet kellett cserélnem...” E sor nemcsak arra utal, hogyan lett Lipák Tiborból Zalán Tibor, hanem sokkal inkább arra, hogyan teremti meg magában az új költőt KASSÁKhoz hasonlóan, hiszen „az Idő keresztbe metszett spirálján” a Hintaló-poéma is eljut a kimondás törvényének érvényesítéséig, a nagybetűs önmegnevezésig: „de mi néhányan óriások vagyunk / ZALÁN TIBOR / a MESTER utolsó ringbe küldött boxolója / még állja és visszanevet rátok.” S az sem véletlen, hogy ezt követően többszörösen él a lóképzettel: előbb a „lóZUNG”-ban, amely a kor szellemét, terét és idejét, az eszme áruvá válását látszik idézni, a folytatás azonban egyértelművé teszi, más jelentésekkel is felruhazza a motívumot: „lóZUNG konyZUNG pferdZUNG horseZUNG / füvesZUNG szelesZUNG földesZUNG vasZUNG fasZUNG / zungZUNG.” A költészet mibenlétével ugyanúgy megküzd, mint elődje, Zalán is szembesül a kimondás törvényének lehetetlenülésével, amikor például azt mondja: „megírtam a monodrámát amely semmiről sem szól / így is több / a legtöbb” vagy „nem segít az ÍRÁS / NEM SEGÍTT AZ írás sem.” De, ami szempontunkból a

legfontosabb, ugyanúgy építkezik a mű a pegazus-funkciókat illetően, változtatva a két szférát: a földit és az égit, a lovakét és a madarakét. „Ki / kell válogatni a galambok közül az üveggyöngyöket / eljön a hó” – írja, majd nem sokkal alatta hirtelen hozzáteszi: „felteszem a szemüvegem / 6353 dioptriás / zöld és fekete és legel / elmegy a hó is”, azaz földre vonja az eredetileg madár-képzetet, hogy utána a szabadversek megáldását Gabriel Garcíától várva – „Peregnek a lepkék részeg szememből a szabadverseket kellene megáldanod” – ismét felrebbentse őket az újjáéledés szimbólumának visszafogottan kassáki megjelölésével: „A kupolában / Fénix-madár költők öreganyja lebentí piros farkát / »a világon minden változó« / írta egyik versem szerzője / majd szégyenében elégette magát / hamujából tajtékzó csalánmadarak kelttek ki.” Majd egy hirtelen ötlettel rákérdez önmagára. „Őszirózsa vagy sárga hintaló akarsz lenni / ezt a püspök gyomorbajos kézfeje kérdezte / mikor hatévesen meg kellett csókolnom.” Ami a legkevésbé sem meglepő, az az, hogy mindeközben az idő végtelenjét szűkíti-tágítja – ismét Kassákra emlékeztetően – úgy, hogy benne marad a pegazus-körben: „az IDŐ szövetét / már szorgalmasan összeöltögette a 67-es BRL-es / varrógép”, majd később „annyira mennyire ennyire kellene / ellene az Idő / púpozódik a hegyek hasa rugdossák véres lábak / tisztára csókolat vaginákba könyörödjük / VISSZA / magunkat kegyelemért”. Az idő képzete újul meg akkor is, amikor mintegy hétköznapivá porlasztja a pegazus motívumát egy képzeletbeli, mégis valóságosnak mutatott sakktáblán:

elkövetkezett a LÓ LÉPÉSE ezért mintha lineárisan
haladnánk az Időben

pedig d
e
h
o
g
y

És megfordítva is igaz a tétel: az idődimenzió versbe hívja a ló és lovas motívumát: „megint szaporodnak a halottak / kiperegnek az Idő hüvelyéből / zölden mint a borsó / lám az Osztyálfőnök is / az angyalokat tanítja latinul lovaglásra.” Mintha ebből következne, pusztá formállogikai alapon – hasonló megoldásokkal Kassáknál is találkoztunk –, megállapítja: „a dolgok összevissza látszólag / miként a denevér visszasuhan a napba / megértettem az összefüggéseket de már csak nagyon / visszafüggésekben nyílik az értelem”, s amikor – még mindig a képzeletbeli sakktáblán maradva – „a FUTÓ következett LÉPÉSRE / a múlt mágneses lova / magához rántott minden szöveget a keresztfából”, hogy – ismét Kassákra mutatva vissza – a Krisztus-emblematikát is bekapcsolhassa a versépítkezésbe, abba a versvilágba, amelyben „egy

levél / megkantározta az agyamat”, hogy – részben Adyra emlékeztetve – megjelenhessen egy másfajta magatartásforma is (még mindig a ló motívumot idézve): „biztatott a Páfrányos lovag s itta a boromat / de szegedre gondolt s kicsordult szeméből / ? az éjszaka ekkor adott vissza bennünket a vizeknek?” Amikor a költői szélmalomharc(?) [maga a költő írja: „Kinek a harca ez!”] tolu fel e kisvilágban, a költői kiáltás áttöri „az álszentül pislogó baglyok kék-arany fedezékeit” s „a szarkák kiröhögik” a kritikusokat, hogy azután Kassákot mintegy megcsúfolva egy olyan költői világban, amelyben „hópelyheket emelnek erejüktől részeg daruk magasba”, az is lehetségesse váljék, hogy a fölső szint visszatérhessen a földihez, az alsóhoz, kissé fura, gyermeki, de – akárhogy is, mégis – pegazus-képzetet hozva létre: „mert a denevérek visszaszálltak a hintalovak szívére.” Logikus, hogy éppen ezt követően kapcsolódik egybe a Krisztus- és a ló-empléma: „persze tudtam amit megértettem sohasem fogom tudni / a vágyakozástól kigyulladt Veronika kendője / a háromlábú ló átbicegett a Kongresszusi Palota terméin / MZ kiskatona temetésén elmaradtak a díszlövésék”, majd ismét belépünk az időbe: „a vákuumba állított órák lekésték a hajnalt / emiatt esett teherbe Ő”, s a vándorlásra utalva ismét a két pegazus-funkció lép be: „még Londonban megszakadt bennem valami / darvak jöttek s leleplezték ártatlanságom [...] akkor / amitől / lerogyott a ló a virágoskertben / feszülj meg / állítsd föl / a horizonton felejtették a karosszéket.” Az a poétikai narratíva, amelyben mozgunk, láthatóan egyfajta temporalitást kényszerül diktálni, de előbb „az Időnek nem volt többé jelenre értett / reálhabitus”, később pedig – míg (mint már láttuk) körbe-körbe forog, azaz: se föl, se le – „az Idő a múltban sem kapott jelenre vonatkozó / reálhabitus”. S mielőtt a végső kiábrándultság és vágyvesztés, illúziórombolódás hangja szólalna meg, még vissza-idéződik Kassák, újra többszörösen is: egyrészt reminiszcenciaként: „jajgattak rám a nemzetiszínű papagájok”, másrészt, mintha ebből következne természetes logikával, az individuum hangsúlyozásával és hangsúlyozott megkérdőjelezésével: „elveszítettem árnyékomat / közben beláttam / tulajdonságaim határértéke magam vagyok / s csak addig érvényes / míg magam / a denevérek csörögve visszaszálltak a szívemre / s már magamabb voltam mint valaha.” A kimondás klasszikus törvényének érvénytelenségét fájlaló tagadó és hiánytudatot panaszló rész után a két részre – földhöz ragadt lótestre és repülni nem mindig képes madártestre – szakadt pegazus keserű újrászervesüléséről ad fájdalmas hírt a térben visszatérést (Oroszországból Magyarországra), időben és szellemiekben mégis a megkezdett csönd mint a jövő kontinuumából kiszakított diszkontinuum ad a költői létet biztosítani látszó – bármennyire is kínzó – lehetőséget:

éjszakám vakító napja
 alatt tapogatóztam
 s a megérintett tárgyak összerándultak
 hasonlítottam a villamosrájához
 csak kifosztva fegyvertelenül
 nem volt már irány
 a csillagképek örökre elforogtak
 nem volt már vezetőm
 a szélben madár kiáltott
 egyre messzebb egyre távolabb
 szeretőm gyönggyé hűlt könnyei verik az agyamat
 mellemig erő végtelen hóban
 ziháló számba dagadt nyelvvel
 a vizek visszaadták lótsuszaikat az éjszakának
 a denevérek visszaszálltak a holdba
 valahol felnyerített a csontjaira fogyott Hintaló
 – elsírtam magam
 – elkáromkodtam magam
 tétova léptekkel elindultam hazafelé

Úgy tűnik, megisméltődött a kassági helyzet – nemcsak a hazatérés motívumában, de az új költői indulás szándékában is –, nemcsak a zárást, de az egész életművet illetően is. Az már más kérdés és újabb tanulmányt érdemelne, mennyiben tekinthető Zalán Tibor egy sajátos hagyománytörténetben Kassák igazolásának, megújítójának, illetve mennyiben jelenti az *Ének a napon felejtett Hintalóért* című mű egy új korszak, a Zalán-életmű és a késő-modern vagy a posztmodern – avantgarde-ra tudatosan visszautaló – színvonalas nyitányának?!³⁶

1 Vö. JUHÁSZ Gyula, *Kassák Lajos: Világ-nyomok*. (A kiemelés tőlem: Sz. L. S.)

2 Vö. BERNÁTH Árpád, *Fikcionalitás és értelmezés, avagy a nyelv mint a költészet nyelve. Egy sokrétű probléma vázlatos megközelítése = Építőkövek. A lehetséges világok poétikájához*, DeKON-KÖNYVek 12, ICTUS, Szeged, 1998, 211–212. (Eredetileg = *Szöveg és stílus*, szerk. PÉNTÉK János, Kolozsvár–Babes-Bolyai Tudományegyetem, 1997, 74–79.)

3 Uo. 216–217.

4 Vö. BARÁNSZKY JÓB László, *A stílekticizmus kérdése Babitsnál és Kassáknál = Formateremtő elvek a költői műalkotásban*, szerk. HANKISS Elemér, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971, 52.

5 Maga a kérdésfeltevés – úgy gondolom – a szöveg természetéből magából fakad, ele-

get téve a „megértendő szöveg igényének ráhallgatására” mint igényre. Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A megértés mint feladat és történet = Uó, A megértés alakzatai*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998, 15.

6 Itt utalhatok ismét Bernáth Árpád és Csúri Károly értelmezésére, amennyiben ők úgy gondolják: „a nyitó kép szoros összefüggésben van a zárással: az új típusú, a klasszikus (a »parnasszusi«, a műben közelebről keresztény szellemisségüként meghatározható) költővel szembeállítható proletár költő megszületésével. A vers utolsó sorában a csupa nagybetűvel írt név, KASSÁK LAJOS, ennek az új költőnek a neve.” (Vö. BERNÁTH Árpád, *i. m.*, 217.) Magam úgy gondolom, hogy itt egyetemesen a költői létbe való indulásról van szó, a megszorítások – „pro-

letár költő” – is érvényesek lehetnek, de csak időben korlátozottan.

7 Ferenczi László hívta fel a figyelmet a Berzsenyi-helyekre akadémiai doktori értekezésében és Szegeden elhangzott elhangzott előadásában. Vö. FERENCZI László, *Önéletrajz vagy apológia?* (Kassák Lajos: *A ló meghal a madarak kirepülnek*) = „Modernnek kell lenni mindenestül”(?) *Irodalom, átértelmezés, történetiség*, szerk. SZIGETI Lajos Sándor, Szeged, Modern Magyar Irodalmi Tanszék, JATEPress, 1996, 131–141.

8 Vö. Hans BIEDERMANN, *Szimbólumlexikon*, Bp., Corvina, 1996, 214–215.

9 Vö. SZABÓ György, *Mitológiai kislexikon I–II*, Merényi Könyvkiadó (é. n., a Kriterion, 1973 reprintje), 239.

10 Vö. *Antik Lexikon*, Bp., Corvina, 1993, 449.

11 Vö. *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, szerk. PÁL József és ÚJVÁRI Edit, Bp., Balassi Kiadó, 1997, 377.

12 BERNÁTH Árpád, *i. m.*, 211.

13 JULOW Viktor, *Csokonai Vitéz Mihály*, Bp., Gondolat, 1975, 193–194.

14 Így fogja fel Debreczeni Attila, az 1798–1805 közti időszakot „Lezárás és újrakezdés”, az 1798–1801 közöttit „A megtörttség élménye” címmel tárgyalva. Vö. DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője (A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1993.

15 *I. m.*, 238–239.

16 *I. m.*, 135.

17 Vö. *Szimbólumtár*, 311.

18 E szempontból különösen gazdagnak mondható KIRÁLY István, *Ady Endre II*, Bp., Magvető, 1972 és TAMÁS Attila, *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*, Bp., Akadémiai, 1964. Magam is utaltam erre az Ady-újraolvasás konferencián (*Az eltévedt lovas világának, a „kipányvázott ló”* stb. motívumának értelmezési lehetőségeiről van tehát szó). Vö. SZIGETI Lajos Sándor, *Háborús téli éjszaka (Baka István Ady-maszkjai)*, Hitel, 1998, 8, 87–97., valamint: SZIGETI Lajos Sándor, „Mindén egész eltörött” (*A csonkaság verse*) = *Modern hagyomány*, Lord, 1995, 32–46.

19 Vö. RÓNAY György, *Kassák Lajos alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., 1971 (*Arcok és vallomások*).

20 Vö. BORI Imre, *Az avantgarde apostolai. Füst Milán és Kassák Lajos. A magyar irodalmi avantgarde III*, Symposion Könyvek, Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1971, 176–177.

21 Mindehhez Ferenczi László hozzáteszi megszorító magyarázatként: „De hogy valóban önéletrajz, és hogy Szittyia (a mű helyesírása szerint: szittyia) nem embléma, hanem konkrét személy, azt az *Egy ember élete* bizonyítja. *A ló meghal a madarak kirepülnek* ugyanazt az 1909-es csavargást beszéli el, mint az *Egy ember élete*, az előbbi versben, az utóbbi prózában. [...] Ugyanerre a nyugat-európai útra a második világháború után visszatér. Nem írja le többé Szittyia, azaz az egyik főszereplő nevét. Az értékelés is radikálisan megváltozik: »...egy út végére értem, s egy kapu kinyílt előttem.« *A ló meghal a madarak kirepülnek* az önéletrajz viszonylag rejtett változata. Utalásai – például apjával való kapcsolatára – többértelműek, gyakran meglepőek, és majd az *Egy ember élete* folyamatos, szinte ráérős prózájában világosodnak meg. *A Csavargások* végső soron öntudatlan versmagyarázat, anélkül, hogy értéke ezzel csökkenne. A vers és próza közt gyakori – ha nem is mindig érvényes – különbség tetten érhető: a vers metaforái és lazább szerkezete miatt kevesebb szóval és gyorsabban mondja el ugyanazt, mint a próza.” Vö. FERENCZI László, *i. m.*, 133. Itt egyúttal Szittyiáról még annyit: „jó lenne, ha kiderülne, hogy nem egyszerűen létező személy volt, hanem a nemzetközi szakirodalomban ismert (bár az ÚMIL-ba valamiért föl nem vett) mondhatni sokkönyves szerző.” – Vö. TAMÁS Attila hozzám írt levelét.

22 Vö. DERÉKY Pál, *A vasbetontorony költői. Magyar avantgárd költészet a 20. század második és harmadik évtizedében*, Bp., Argumentum Kiadó, 1992, 111.

23 Uo., 112–113.; itt jegyzem meg, hogy állításaihoz Deréky Pál is Bernáth Árpád és Csúri Károly munkáira hivatkozik az idevonatkozó nagyszámú szakirodalomból.

24 FERENCZI László, *i. m.*, 135.

25 Arról a versről van szó egyébként, amely „azért tartozik Kassák legnagyobb, egyszersmind a magyar lírai avantgarde legjelentősebb alkotásai közé, mert – ha csak szemantikailag is, de – megtette az első lépéseket a lírai alany mibenlétének újragondolása útján. Esztétikailag érvényes példáját adva annak, hogy a nem fixált, az indító műbeli helyzetéből kimozdítható versalany készen áll a deperszonalizáció poétikai fordulatának végrehajtására. E tényért kell külön kiemelnünk, mert Kassák 1919 előtti verseiben nagyon ritka jelenség a versszubjektum helyzetének effajta elmozdítása. [...] még a kivételességszámba menő *Örömhöz* sem tudott szakítani a magyar lírai esztétizmus individuum-centrikusságával. Az *Örömhöz* poétikai alapszerkezete ugyanis még mindig több szálon kötődik az 1919-ben egy lezárult korszak reprezentánsaként búcsúztatott Ady vallo-máslírájához, mint az expresszionista költészet valóban klasszikus darabjaihoz.” KULCSÁR SZABÓ Ernő, „...ki üdvözöl téged születés pillanat” (*Alanyiség és deperszonalizáció a húszas évek Kassákjánál*) = *Uő, Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben*, Bp., Argumentum, 1996, 143.

26 Itt jelzem, hogy a bibliai-vallási emblémák kitűnő feldolgozását írta meg – többször, több formában is – Csúri Károly. Előbb a már idézett 1968-as symposionon előadott dolgozatában (vö. CSURI [sic!] Károly, *A Kassák-vers embléma-szerkezete = Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Bp., Akadémiai, 1971, 469–501.), később pedig 1989-ben, a bayreuthi egyetemen tartott konferencián elhangzott Bernáth Árpáddal közös előadásában. Az utóbbinak – többek közt – az az újdonsága, hogy a műnek, illetve a szerzői énnak, a beszélőnek az emblematicán belül egy apostoli beszédmódot tulajdonít, s ezt vizsgálja, értelmezi. – Vö. Árpád BERNÁTH–Károly CSURI, *Die sozialistische Avantgarde und der Problemmakomplex „Postmoderne“*. Zu einem Gedicht von Lajos Kassák = *Avantgarde und Postmoderne. Prozesse struktureller und funktioneller Veränderungen*, szerk. Erika FISCHER-LICHTE, Klaus SCHWIND, Tübingen, Stauffenburg Verlag, 1991, 161–191.

27 Ferenczi László, összekapcsolva a két „eposzt” – a *Máglyák énekelnek* és *A ló meghal a*

madarak kirepülnek címűt – ezt mondja: „Jellemző a két műre egyfajta, talán a csavargó öntudatból fakadó belgaellenesség is, s ez azért is érdekes, mert a világháború idején volt valami rejtett rokonszenv Belgium iránt, még Tisza István sem helyeselte lerohanását. Egyébként *A ló meghal a madarak kirepülnek* idején Kassák Bécsből tartott kapcsolatot a belga avantgarde-dal. De a csavargó viszolyog a belgáktól, mert nem tudja őket megpumpolni.” FERENCZI László, *i. m.*, 133.

28 DERÉKY Pál, *i. m.*, 113.

29 Csúri Károly és Bernáth Árpád például említett előadásukban – többek között – a következőképpen nyilatkoztak a műről a rendszerváltás évében: „Es könnte gezeigt werden dass Kassáks Gedicht *Das Pferd stirbt die Vogel fliegen hinaus* nicht nur stilistisch analysiert werden kann. Kassáks Gebrauch der Sprache und des sprachlichen Materials führt weder zur Sinnlosigkeit des Sprechens, noch drückt es die Sinnlosigkeit der dargestellten Welt aus. Zwar sind die strukturierenden Prinzipien des Gedichts schwer erkennbar, sie sind aber nicht vage oder widersprüchlich. Es wird eindeutig die Geburt des Dichters als Individuum im Zeichen einer erlösenden Idee dargestellt. Damit gehört dieses Werk einer Strömung der Avantgarde an, die Grundwerte eines möglichen Wertsystems für eine zukünftige Gesellschaft anbietet. Was problematisch bleibt, ist der historische Wert dieser Grundwerte in der Welt des Autors zur Zeit der Entstehung des Gedichts und in der Welt des jeweiligen Lesers. [...] Indem der Weg nach »paris« als heuristischer Weg der Erkenntnis dargestellt wird, bleibt Paris als Symbol der bürgerlichen Revolution, als Symbol der skulierten Welt autonomer Individuen unbeachtet.” *I. m.*, 181–182.

30 Megjelent a *Ma* VIII. évfolyamának 4. számában.

31 A fog motivumról részletesen szól BERNÁTH Árpád, *i. m.*

32 Itt jegyzem meg, hogy Ferenczi László szerint a két önéletrajzi eposz fordított időrendet mutat: „Az időrendben későbbi mű, *A ló meghal a madarak kirepülnek a Máglyák énekelnek* előtörténete. Egy fejlődés története, melynek következménye a forradalmakban

való részvétel. A mű egyik sajátossága, hogy Kassák száműzetésben írta meg külföldi csavargása történetét. A csavargó útja során száműzöttekkel is találkozott. És a korábbi csavargást felidéző bécsi száműzött minden érzelmesség nélkül rokonszenvvel szól (inkább csak utalásszerűen) a hajdani száműzöttekről." FERENCZI László, *i. m.*, 138.

33 Ha egészen konkrétan értelmeznénk az életrajziság fogalmát, akkor itt akár arra is utalhatnánk, hogy a fejünk felett elrepülő nikelszamovár a költőnek Simon Jolánnal történt veszekedésének emlékét őrzi, mint ahogy erre utal Rónay György, őt követően pedig

Ferenczi László is, aki ugyan másként értelmezi a mű befejezését. Vö. FERENCZI, *i. m.*, 134. Magam nem gondolom, hogy ennyire konkrét filológusi magyarázatát kellene adni szükségszerűen a jelenségnek.

34 FERENCZI László, *i. m.*, 134.

35 Először a *Mozgó Világban* (1977) jelent meg, később pedig az *OPUS N³: KOGA* című kötet első ciklusának három Ének-et tartalmazó első műveként. Bp., Magvető, 1984, 9–30.; a mű jelentőségére elsőként Mátyóki Endre hívta fel a figyelmet.

36 Készült a miskolci Kassák újraolvasó konferenciára (1999. április 21.).